

Дніпропетровський університет під пресом сталінщини 1930-х років

Іваненко В. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

В статті на прикладі Дніпропетровського університету розкривається характер, динаміка, масштаби та особливості радянської карально-репресивної політики і практики упродовж 1930-х років щодо інтелігенції як найбільш освіченої і активної частини українського суспільства, наголошується, що безвинними жертвами державного терору в ті часи стали мільйони громадян СРСР, в тому числі сотні тисяч українців. Більшість із них з тавром «націоналіста», «шкідника», «троцькіста», «ворога народу» на довгі десятиліття були штучно вилучені з історичної пам'яті українства, піддані забуттю, що обернулося істотним ослабленням його генофонду, основ і традицій національної самосвідомості, інтелектуального потенціалу України.

На значному фактичному матеріалі простежуються долі багатьох працівників університету, переважно з когорти професорського та керівного складу, всього встановлено імена 96 осіб, що зазнали переслідувань та принижень з боку властей у розглядуваний період. Чимало з них знищили фізично, тобто розстріляли. Це були, констатує автор, важкі, непоправні втрати в середовищі найбільш кваліфікованого сегмента кадрового корпусу вишу, тих, хто своїм інтелектом і талантом, самовідданою працею визначав магістральні тенденції, напрями та зміст університетського поступу в добу глибоких суспільних перетворень 1930-х років. Ясно, що це не могло не вплинути на ефективність освітньої та наукової діяльності університету як одного з провідних центрів вищої класичної освіти України.

В свою чергу атмосфера загальної підозрілості та страху, сформована багато в чому саме під впливом репресій в тогочасному радянському соціумі, попри парадні реляції компартійних вождів, у сукупності з іншими негативними чинниками в системі влади та управління неабияк позначилося на темпах економічного зростання, розвитку освіти, науки, культури, зміцненні обороноздатності країни у передвоєнні роки.

Ключові слова: *Дніпропетровський університет; Україна; радянська влада; тоталітарний режим; політичні репресії; державний терор; «шкідник»; «націоналіст»; «троцькіст»*

Dnipropetrovs'k University under the Pressure of Stalinism of the 1930s

Ivanenko V. V., Oles Honchar Dnipro National University

The article uses Dnipropetrovs'k University to exemplify the nature, dynamics, scope and peculiarities of the Soviet penal policy and practice of the 1930s regarding the intellectuals as the most educated and active part of Ukrainian society. The emphasis is placed on the fact that millions of Soviet citizens, including hundreds of thousands of Ukrainians, fell innocent victims to the state terrorism. Most of them, being labeled «nationalists», «saboteurs», «trotskists», «enemies of the people», have for numerous years been artificially erased from the historical memory of Ukrainians and subjected to oblivion, which significantly weakened the nation's gene pool, the background and traditions of the national self-awareness and intellectual potential of Ukraine.

Substantial evidence makes it possible to trace the lives of numerous university workers, mainly from the cohort of professors and senior managers. In total, we identified the names of 96 people who had been prosecuted or oppressed by the authorities in the mentioned period. Many of them were physically destroyed, that is, shot. The author argues that those were irretrievable losses among the most highly-qualified staff members of the university, those who, through their intelligence, talent and commitment, determined the main trends and content of the university development under deep social transformations of the 1930s. It obviously made a significant impact on the efficiency of both educational and academic activity of the university as one of the leading centers of classical higher education in Ukraine.

In turn, the atmosphere of overall suspiciousness and fear caused, to high extent, by the repressions existing in the-then Soviet society despite the parade reports of the Communist Party leaders, and coupled with other negative factors in the system of government greatly affected the rate of economic growth, development of education, science and culture as well as the country's defense capability in pre-war years.

Keywords: *Dnipropetrovs'k University; Ukraine; Soviet power; totalitarian regime; political repressions; state terrorism; «saboteur», «nationalist», «trotskist»*

Днепропетровский университет под прессом сталинщины 1930-х годов

Иваненко В.В., Днепровский национальный университет имени Олеса Гончара

В статье на примере Днепропетровского университета раскрывается характер, динамика, масштабы и особенности советской карательной-репрессивной политики и практики на протяжении 1930-х годов в отношении интеллигенции как наиболее образованной и активной части украинского общества, подчеркивается, что невинными жертвами государственного террора в те времена стали миллионы граждан СССР, в том числе сотни тысяч украинцев. Большинство из них с клеймом «националиста», «вредителя», «троцкиста», «врага народа» на долгие годы были искусственно изъяты из исторической памяти украинства, преданы забвению, что обернулось существенным ослаблением его генофонда, основ и традиций национального самосознания, интеллектуального потенциала Украины.

На значительном фактическом материале прослеживаются судьбы многих работников университета, преимущественно из когорты профессорского и руководящего состава, всего установлено 96 человек, которые были подвергнуты преследованиям и унижениям со стороны властей в рассматриваемый период. Немало из них уничтожили физически, то есть расстреляли. Это были, констатирует автор, тяжелые, невосполнимые потери в сфере наиболее квалифицированного сегмента кадрового корпуса вуза, тех, кто своим интеллектом и талантом, самоотверженным трудом определяли магистральные тенденции, направления и содержание университетского развития в эпоху глубинных общественных преобразований 1930-х годов. Ясно, что это не могло не повлиять на эффективность образовательной и научной деятельности университета как одного из ведущих центров высшего классического образования Приднепровья и Украины.

В свою очередь, атмосфера всеобщей подозрительности и страха, сформированная во многом именно под влиянием репрессий в советском социуме того времени, несмотря на парадные реляции компартийных вождей, в совокупности с другими негативными факторами в системе власти и управления существенно отразилось на темпах экономического роста, развитии образования, науки, культуры, укреплении обороноспособности страны в предвоенные годы.

Ключевые слова: Днепропетровский университет; Украина; советская власть; тоталитарный режим; политические репрессии; государственный террор; «вредитель», «националист», «троцкист»

Постановка проблеми.

Ключовою передумовою забезпечення громадянського миру в сучасній Україні, де внаслідок руйнівних внутрішніх та зовнішніх викликів суспільні пристрасті досягли неабиякої гостроти, є, передусім, налагодження «мирного діалогу» з минулим, тобто спокійне, виважене усвідомлення на рівні національної пам'яті всього – звияжнього й драматичного чи трагічного, що залишила по собі суперечлива радянська епоха. Адже там, як відомо, було все: світлі, романтичні помисли і жахливі наслідки соціальних експериментів, велич воістину історичних звершень і трагедії не менш відчутних втрат, що врешті-решт і призвело до неминучого краху антигуманної за своєю суттю політичної системи тоталітарного типу, сконструйованої більшовиками після 1917 р. на уламках Російської імперії.

Однією з одіозних ознак компартійного режиму були політичні репресії, зведені владою, по суті, з перших кроків існування в ранг державної політики. Жертвами їх стали мільйони громадян, в тому числі сотні тисяч українців.

Тільки протягом другої половини 1930-х років в Україні було репресовано, за неповними даними, не менше 360 тис. осіб, з яких мало не кожного другого розстріляли [16, с. 4]. При цьому майже кожен десятий репресований був із Дніпропетровщини [11, с. 67].

Теоретичним підґрунтям державного терору проти власного народу став сталінський «витвір» про те, що в міру нарощування темпів будівництва соціалізму зростає опір залишків старої панівної верстви, загострюється класова боротьба. А раз ворожі сили не здаються, то їх слід виявляти й знешкоджувати. На XVI з'їзді ВКП (б) у 1930 р. генсек прямо заявив, що репресії є необхідним елементом соціалістичного наступу [14, с. 309].

Щоб досягнути справжніх масштабів сталінського терору проти українського народу, усвідомити його особливості, увесь причинно-наслідковий «букет» цього зловісного явища як органічної складової радянського тоталітаризму, необхідно глибоко і всебічно вивчити не лише загальну динаміку репресивного смерчу, що пронісся Україною, а й конкретні його прояви в

окремих регіонах, містах, селах, підприємствах, установах... Ось тоді й матимемо достатньо повне уявлення про соціальну ціну більшовицького експерименту на теренах України.

Як сьогодні добре відомо, переслідувань за політичними мотивами в ті часи зазнали великі маси людей усіх без винятку верств суспільства, незалежно від соціальної, національної, релігійної приналежності. На повну катушку, так би мовити, дісталось і решткам уцілілого від революції та Громадянської війни старого політичного, фінансово-бізнесового, промислового, творчого середовища, і носіям нового устрою – представникам партійно-державного апарату, військового, інтелектуального, виробничого «бомонду» й навіть тим, хто за задумом більшовиків мав стати опорою їхнього режиму, названого «диктатурою пролетаріату», себто робітникам і селянам.

Проте в епіцентрі репресивної політики властей була насамперед інтелігенція. Головний чекіст Ф. Держинський прямо вимагав від своїх підлеглих усіх рівнів: «На кожного інтелігента має бути справа» [3, с. 365]. Ця лаконічна директива стала фактично магістральним дороговказом для радянських спецслужб, обернувшись скаліченими долями і справжніми трагедіями для незліченого легіону представників тогочасної наукової і творчої інтелігенції, що, на наш погляд, можна чітко простежити й на прикладі Дніпропетровського університету.

Аналіз досліджень і публікацій.

За радянської доби тема політичних репресій в СРСР була, ясна річ, жорстоко табуованою, перебувала, образно кажучи, «за сімома печатками». Доступу до відповідних архівних фондів не мали навіть так звані «офіційні», наближені до влади історики. Тому тривалий час чи не єдиним джерелом інформації про цей «оголений нерв» нашої історії українці, як і всі радянські люди, дізнавалися хіба що зі скупих відомостей «ворожих радіоголосів», а дехто із західної літератури чи публікацій доморощеного самвидаву.

Ситуація кардинально почала зміцнюватися з другої половини 1980-х років, досягши апогею після розпаду СРСР, коли репресивна тематика об'єктивно висунулася в епіцентр наукових і художніх творів, зайняла помітне місце у засобах масової інформації, в репертуарі театрів та в кінопрокаті, музейних та виставкових експозиціях.

Інтенсивна дослідницько-пошукова робота в даному напрямку розгорнулася в Україні, зокрема на Дніпропетровщині, де з'явилося без-

ліч наукових монографій, статей, нарисів, документальних збірок, мемуарів тощо [9]. Цьому суттєво сприяло прийняття у 1992 р. за ініціативою патріарха-історика, Почесного доктора нашого університету, академіка П. Т. Тронька спеціальних постанов Верховної Ради і Кабінету Міністрів України про започаткування масштабної загальнодержавної програми під промовистою назвою «Реабілітовані історією».

В рамках реалізації цієї програми на основі скрупульозного опрацювання потужних пластів мало або зовсім невідомих історичних джерел та свідчень, здебільшого архівних документів у нашій області отримано серйозні науково-узагальнюючі результати, вміщені спочатку в унікальному п'ятитомнику (восьми книгах) (1999–2005), а потім в уніфікованому відповідно до всеукраїнського стандарту двотомнику сумарним обсягом близько 180 др. арк. [10]. Це дало змогу не тільки сформулювати цілісне, всебічне уявлення про загальні тенденції та специфічні відмінності дій радянської карально-репресивної машини на Дніпропетровщині на різних етапах функціонування союзної держави, але головне – встановити і оприлюднити практично повний поіменний martyролог репресованих мешканців області, що нараховує 23 351 особу.

Відтак на регіональному рівні фактично ліквідована одна з «білих плям» минулого рідного краю, вирішена важлива наукова і вельми чутлива в морально-етичному та політичному плані проблема, навколо якої тривалий час вирують неабиякі суспільні пристрасі, вносячи елементи додаткової напруги в наше й без того надмір розбурхане, суперечливе життя, істотно посилене в останні роки відкритою агресією Російської Федерації – анексією Криму та розв'язанням так званої «гібридної війни» на Сході України. Безумовно, це вагомий науковий здобуток дніпропетровських істориків (більшість з них – університетські), які чесно зробили і продовжують робити важливу загальнодержавну справу задля відродження і утвердження історичної правди та справедливості.

Останнім часом у рамках програми «Реабілітовані історією» започатковані ще два видання – «Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій» та «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена», по кожному з яких уже вийшли п'ятитомні серії книг (2013–2017). Ці видання, виконані за найактивнішої участі науковців університету, суттєво розширили ареал досліджень окремих сюжетних

ліній в контексті регіонального репресознавства, особливо щодо переосмислення проблем причинно-наслідкової динаміки репресій на Дніпропетровщині у передвоєнні та повоєнні часи, їх соціальної, національної, фахової диференціації, персоналістичної компоненти тощо.

Наші історики усіяло сприяли підготовці й іншого унікального видання в регіоні – дніпропетровського тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, який побачив світ у 2008 р. Вражає масштаб проекту (відповідальний редактор С. І. Світленко), потужний склад авторського колективу (керівник Є. І. Бородін), обсяг видання (1248 с., 156 др. арк.) [7].

Помітно збагатили процес пізнання масштабів та особливостей політичного терору в Україні, в т.ч. на Дніпропетровщині, ґрунтовні монографії В. В. Ченцова [17] і Н. Р. Романець [11], покладені в основу захищених ними докторських дисертацій.

У згаданих вище працях загального формату, як правило, наводяться окремі факти по репресіях у різні періоди і в Дніпропетровському університеті. А першою спробою систематизувати і узагальнити їх розмах впродовж 1930-х років у цьому навчальному закладі стала випущена у 1995 р., науково-документальна книга «Повернення із небуття» (відповідальний редактор В.В. Іваненко), побудована виключно на матеріалах слідчих справ щодо репресованих працівників і студентів університету, які зберігалися у закритих аж до початку 1990-х років фондах архіву СБУ по Дніпропетровській області [8]. Всього до збірника увійшло 126 документів, з яких громадськість вперше дізналися про трагічні долі 29 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за сміхотворними, так би мовити, обвинуваченнями. І це були лише перші кроки на шляху відтворення повномасштабної картини сталінського свавілля в нашому університеті. Без сумніву, для цього тут ще слід докласти чимало дослідницьких зусиль.

Виклад основного матеріалу.

В музеї історії університету зберігається фотокопія унікального документу під назвою «ДГУ. Годы 30-е...», в якій ніби на граніті закарбовані імена 96 осіб, репресованих в університеті упродовж того драматичного десятиліття. Документ вельми лаконічний, без ідентифікації фахової, посадової компоненти працівників чи належності до контингенту студентства, не відомо коли і ким складений. Проте в ньому, на

мою думку, як у краплині води віддзеркалений увесь трагізм досить тонкого на той час шару вітчизняної інтелектуальної еліти, попередній, дореволюційний цвіт якої був безбожно перемелений чи, точніше, знищений в епоху так званої «російської смуги» 1917–1922 років. Ці люди теж сповна пізнали на собі, на власному гіркому досвіді, чого варті задекларовані більшовиками красиві гуманістичні гасла та ідеали, трансформовані дуже швидко після захоплення ними влади в політику тотального насилля і приниження передусім щодо тих, хто виявляв щонайменші порухи до інакodomства, не говорячи вже про реальних натхненників та організаторів будь-якого спротиву новому режиму.

Маємо підстави стверджувати, що часто-густо під прес переслідувань, морального і фізичного тиску за надуманими звинуваченнями потрапляли абсолютно безвинні, нічим не заплямовані, більше того, лояльні до властей люди, єдиною «провиною» яких були хіба що «не правильне» соціальне чи національне походження, «не така за духом» видана книга чи прочитана лекція, навіть просто «розмови про життя» в колективі чи «на кухні». Все це достатньо виразно простежується в долях репресованих працівників і студентів Дніпропетровського університету.

Нагадаємо, що на рубежі 1920–30-х років в Україні прокотилася хвиля гучних судових процесів проти наукової інтелігенції, які освячувались переважно жупелом боротьби з «націоналістичною контрреволюцією». А чи не найрезонансним із них був процес у справі так званої «Спілки визволення України» (СВУ), що відбувся у березні-квітні 1930 р. Всього за причетність до неї, за підрахунками дослідників, було заарештовано 474 особи [15, с. 78]. Восени 1929 р. заарештували, зокрема, й відомого історика, професора Дніпропетровського Інституту народної освіти (ДІНО) Володимира Пархоменка, який, до речі, вже давно перебував під «ковпаком» ДПУ, будучи, за лексикою чекістів, носієм настроїв «вищої шовіністичної інтелігенції» [8, с. 4].

Тяжко хворого ученого призначили членом антирадянської націоналістичної організації, що ставила за мету «відновлення буржуазного ладу в результаті збройного повстання», за що наприкінці січня 1930 р. рішенням горезвісної «трійки» при Колегії ДПУ УСРР його засудили до десяти років концтаборів, хоча провини своєї професор категорично не визнав. Лише завдяки наполегливим і тривалим клопотанням своєї

сестри Володимира Олександровича через три роки вдалося вирвати із пазурів сталінського «правосуддя», коли у червні 1933-го звільнили з ув'язнення як інваліда. Після лікування працював у Ленінградському відділенні АН СРСР. Там же, у місті на Неві, він і помер у 1942 р.

Примітний факт: навіть перебуваючи у карельських таборих, В. О. Пархоменко цікавився долею своїх конфіскованих під час арешту рукописів у листах до керівництва ДІНО, а в одному з видавництв Ленінграда з'ясував можливості видання написаної ним ще до арешту книги «Русь і степ», рукопис якої так і зник десь у нескінчених спецсховищах ДПУ-НКВС-КДБ [1, с. 95].

Розкручуючи маховик репресій навколо «справи СВУ» на Дніпропетровщині, де за показаннями доведеного тортурами до відчаю в якості начебто керівника місцевої «філії СВУ», професора ДІНО Петра Єфремова було 28 її членів [15, с. 79], слідчі окружного відділу ДПУ намагалися будь-що нейтралізувати видатного ученого-енциклопедиста, академіка, одного із фундаторів і професорів нашого університету Дмитра Яворницького, називаючи його «ідеологом українського націоналізму» [18]. Проте щось у них не задалося і до арешту справа не дійшла. До того ж той же Петро Єфремов стверджував, що до організації Д. І. Яворницького не залучили через його абсолютну нездатність до такої діяльності [15, с. 80]. Напевно, із всесвітньо знаним істориком, етнографом, фольклористом не так просто було тоді розправитись, хоча й надалі аж до своєї смерті (1940) він відчував підвищену увагу з боку властей, в тому числі спецслужб [13].

Щоправда, не тільки чекісти здебільшого з подачі партійних органів влаштовували «полювання на відьом». Неабияку пильність демонстрували і в самих освітніх та наукових установах, про що свідчить приклад іншого маститого історика, професора Михайла Злотникова, який одразу після реорганізації Катеринославського університету на Інститут народної освіти деякий час очолював останній, був його проректором (1923-1928), незмінно залишаючись професором кафедри історії народів СРСР. Лихоманка пошуку «неблагонадійних елементів» в середовищі наукової інтелігенції, що охопила в ті роки Україну, не минула й Михайла Федотовича. Сумну роль в його житті, як і багатьох тогочасних науковців, щонайперше з числа суспільствознавців, відіграв відомий лист Й. Сталіна від 1931 р. до редакції журналу «Пролетарская революция» під назвою «Про деякі питання історії

більшовизму», під впливом якого М. Злотникова звинуватили у тому, що він «своїм викладанням не озброює студентів революційною теорією, а лише копається в історичному архіві», протягує «буржуазну контрабанду» при викладанні вітчизняної історії. Як наслідок – партійне бюро інституту у 1932 р. ухвалює рішення про неприпустимість подальшого використання 42-річного ученого на науково-педагогічній роботі, після чого він звільняється з посади і покидає Дніпропетровськ, переїжджаючи до Москви [5, с. 257].

Зауважимо принагідно, що разом із М. Ф. Злотниковим, як засвідчують матеріали четвертого видання «Історії Дніпропетровського національного університету», сфабрикували і справу професора-філолога С. П. Циммермана, якого піддали нищівній критиці за те, що «вступну лекцію про письменника Вольтера він побудував цілком на буржуазних засадах... Жодного натяку на класове обличчя письменника». А професора-біолога М. М. Тростянецького звинуватили в тому, що в його навчальних програмах з біології, анатомії людини та гістології відсутні навіть згадки про боротьбу двох світоглядних теорій – буржуазної і марксистської, про класовий підхід, а є тільки «чиста наука, що пояснює виникнення рас, розмір та розвиток черепа мозку лише кліматичними та географічними умовами».

Обох учених слідом за М. Злотниковим теж вигнали з роботи [6, с. 79].

В епіцентрі жорстких ідейних баталій опинилося й мовознавство, носіїв якого найчастіше піддавали політичним гонінням за відсутність того самого класового підходу, класової пильності. Приміром, професору Івану Завадовському, який видав перший в Україні підручник з мовознавства українською мовою (1928), перевиданий згодом (1930), інкримінували, що він є нібито послідовним прихильником теорії так званої буржуазно-ідеалістичної індоєвропейстики і вороже налаштований до марксистсько-ленінської. За таку позицію він неодноразово зазнавав «публічної порки» відразу після виходу в світ своїх книжок, але особливо потужного імпульсу критичному оцінюванню його праць додав той же сталінський лист з теоретичних питань більшовизму. Зрештою, не витримавши нового витка цькування, в квітні 1932 р. Іван Іванович помер від серцевого нападу. У некролозі поряд із заслугами ученого зазначалося, що він таки «зумів перебороти буржуазні спадщини, відмежувався від соціологічної школи в мовознавстві, на позиціях якої раніше стояв» [4].

Водночас відвертих гонінь в цей час зазнавали представники педагогічної науки – професори С. Смолинський, Н. Бутович, Олексієнко, Зеленський, М. Задериголова, Левенсон, доценти Заседенець, Тихонович та ін. [6, с. 79-80]. Гострій критиці був підданий ректор ДІНО професор Василь Михайлович Фідровський за свою книгу «О современной народной школе в Германии» (1928), яка, мовляв, «містить антимарксистські та антипартійні твердження» [8, с. 113]. Розуміючи ситуацію, В. Фідровський, як і багато його сучасників, змушений був «самокритично» визнати свої «помилки», заявляючи, що у нього «еще остались пережитки мелкобуржуазной идеологии» що він не зовсім «очистился от нее» [12, с. 475].

Взагалі, можна констатувати, що серія судових процесів початку 1930-х років над представниками інтелігенції (а це окрім «справи СВУ» були ще й справи «Української військової організації», «Українського національного центру») стимулювали нову хвилю репресій в Україні. Особливо постраждала при цьому освітянська нива, з якої до листопада 1933 р. було «вичищено» понад 2 тис. осіб. Науково-дослідні установи, що функціонували в структурі Всеукраїнської академії наук, а також відновлені у 1933 р. університети в Києві, Одесі, Харкові та Дніпропетровську втратили близько 270 професорів та викладачів [8, с. 5]. В цілому по Україні, за даними знаного дослідника цієї проблематики Ю. Шаповала, наприкінці 20-х – початку 30-х років було репресовано понад 30 тис. громадян [19, с. 41].

Більшість обвинувачень у цей час були зі стандартними ярликами: «шкідник», «дворушник», «троцькіст», «націоналіст», «втрив пильність» тощо. В Україні, як і в інших національних утвореннях, особливо популярним був жупел націоналізму, під який, звісно, підганяли насамперед представників інтелігенції. Так, за сигналом газети «Правда», в якій засуджувались «українські націоналісти» – професори університету Г. О. Карпенко і Ф. К. Давиденко, останніх негайно виключили з партії, що автоматично потягло за собою звільнення з роботи [15, с. 112-113]. Але й цього виявилось замало, бо 25 листопада того ж року «Правда» опублікувала нову статтю під промовистою назвою «Буржуазные националисты разоблачены, а их покровители – нет». І невдовзі «покровителей» знайшли серед університетського керівництва, коли за підтримку «націонал – ухильників» ректорів М. Г. Куїса і М. Б. Комаровського спочатку теж виключили

з лав ВКП (б) та звільнили з посад, а пізніше заарештували й розстріляли як членів міфічних «троцькістських організацій», що нібито діяли в області [8, с. 56-80].

Подальша доля Григорія Карпенка невідома, а Федора Давиденка військова колегія Верховного суду СРСР 21 жовтня 1936 р. засудила до вищої міри покарання – розстрілу за «належність до троцькістської терористичної організації» [15, с. 113].

Як бачимо, «націоналістів» партійне керівництво почало напряду пов'язувати з «троцькістами», вимагаючи від спецслужб їх рішучого викорінення з освітніх та наукових установ, про що йшлося, приміром, на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У у жовтні 1934 р. [19, с. 181-182].

Слід наголосити, що то був час, коли маховик державного терору розкручувався вже на повні оберти, особливо під впливом вбивства члена вищого політичного керівництва країни, лідера ленінградських комуністів С. Кірова, набуваючи тотального характеру.

Розгулу справжнього свавілля в країні сприяло суттєве спрощення процедури розгляду справ за так звані «контрреволюційні злочини», зокрема, обмеження терміну на їх досудове вивчення, розгляд без адвоката і прокурора, з широким залученням новостворених позасудових органів типу особливих «двійок», «трійок» тощо.

Одними з перших під прес новел тодішнього «судочинства» потрапили поряд зі своїми ректорами М. Куїсом і М. Комаровським заарештовані наприкінці 1934 – на початку 1935 р. професори університету Н. М. Ягнетинська, М. О. Юр'єв (декан історичного факультету), П. Г. Глузман, проректор А. Брохін та ін. Позбалений волі на 5 років завідувач кафедри історії партії і ленінізму П. Глузман, наприклад, був відправлений на будівництво Біломорканалу, а потім за рішенням особливої «трійки» УНКВС по Ленінградській області його присудили до розстрілу [6, с. 100]. Натомість ні в чому не винна та ще й хвора Надія Ягнетинська після багатомісячного перебування в тюрмі теж отримала п'ятирічний термін виправно-трудова таборів [15, с. 115].

За зв'язок з Н. Ягнетинською та іншими репресованими працівниками університету не залишили осторонь і професора фізичного факультету А.С. Джидаряна, виключеного у 1935 р. з партії, а у 1936-му заарештованого за «контрреволюційну троцькістську діяльність» й висланого на 5 років у Магаданський край, де він і помер у 1939 р. [6, с. 100].

Утім, в цей період до масових арештів справа ще не дійшла. Партійні органи і спецслужби обмежувались пошуком «троцькістів», вигнанням їх з партії, роботи, фіксацією в списках «неблагонадійних», окремими арештами. Однак після серії гучних процесів 1936 р. над «троцькістами» почався новий спалах репресій, апогеєм яких стали, як відомо, трагічні 1937 – перша половина 1938 рр., що увійшли в історію під назвою доби «великого терору».

На Дніпропетровщині в зоні особливої уваги парткомів та чекістів в той час, як і раніше, перебував держуніверситет, його керівники, професура. Починаючи з літа 1936 р., коли заарештували професора С. Й. Ринського, засудженого пізніше (27 жовтня 1937 р.) «трійкою» УНКВС по Дніпропетровській області разом з іншими членами надуманого слідчими «троцькістсько-націоналістичного» підпілля В. Ястржембським, А. Горбом і М. Челпаком до 10 років таборів [2, с. 425-428], під безжальний молот сталіністів знову потрапили й колишні ректори університету – Н. Л. Александров, В. М. Фідровський, М. Б. Комаровський та М. Г. Куїс, і тодішні І. М. Єфимов та В. М. Архангельський, а також член-кореспондент АН УРСР В. С. Фінкельштейн, професори А. С. Рева, О. Я. Мікей, А. Е. Малиновський, секретар парткому О. В. Хохлов, доценти С. В. Молчанов, А. Ф. Єфимова, викладачі Л. А. Попов, Р. В. Бикова, П. І. Симоненко, ряд студентів та ін. [6, с. 102].

Вивчаючи архівно-слідчі справи арештованих, нерідко впадає в око очевидна абсурдність інкримінованих їм звинувачень. Ось типовий і більш ніж промовистий факт. За версією чекістів, начебто ректор університету професор І. Єфимов (до речі, відомий учений-геолог) разом із парторгом О. Хохловим та помічником проректора В. Данішевським відправили до Москви групу «терористів» у складі асистента П. Симоненка і студента С. Новогрудського, які разом з військкерівником університету М. Поповим (той перебував уже в столиці) мали здійснити замах на наркома НКВС М. Єжова. «Терористи», в уяві слідчих, нібито планували влаштувати засідку на одній з пожвавлених московських вулиць й розстріляти автомобіль наркома у момент її уповільненого ходу. І ці явно маніакальні звинувачення будувались лише на тому, що так звані «терористи» дійсно на той час знаходилися у Москві – хто на стажуванні, хто у відрядженні, а хто у відпустці. Крім того, Новогрудського взяли у «розробку» ще й як сина троцькіста, а Симоненка – як одного з

учнів репресованого раніше професора О. Я. Мікея. Врешті-решт всі ці обставини у сукупності й визначили їх подальшу долю з тавром «ворогів народу» [8, с. 8, 85, 118-120].

Висновки.

Як видно з наведених вище численних фактів, безвинними жертвами сталінського режиму стали десятки наших науковців, педагогів та інших працівників – всього близько сотні осіб. Так, якщо в 1933/1934 навчальному році в університеті працювало 50 професорів, то в 1939/1940-му – 17. За даними дніпропетровського історика В. Савчука, автора нової монографії про усіх ректорів університету, яка найближчим часом вийде друком, десятьох з них репресували, сімох стратили. Це були надзвичайно важкі, непоправні втрати в середовищі найбільш кваліфікованої частини кадрового корпусу нашого вишу, тих, хто своїм інтелектом і талантом, самовідданою працею визначав магістральні тенденції, напрями, зміст і динаміку університетського поступу в добу глибинних суспільних перетворень 1930-х років. Безперечно, це не могло не вплинути на ефективність освітньої та наукової діяльності в університеті, знизило його потенційні можливості як одного з провідних центрів вищої класичної освіти Придніпров'я та України.

В цілому репресії неабияк позначилися на морально-психологічному кліматі в тогочасному соціумі, обернулися формуванням і утвердженням атмосфери загального страху перед загрозою будь-якої хвилини опинитися в числі «шкідників», «націоналістів», «опортуністів», «ворогів народу» з усіма страшними наслідками, що з цього випливали. А це так чи інакше, незважаючи на парадні реляції тодішніх радянських вождів, відкинуло країну знову назад, призвело до зниження темпів економічного зростання, деградації освіти, науки, культури, помітного ослаблення обороноздатності СРСР напередодні нової світової війни.

Наш професійний і моральний обов'язок – зробити все, щоб ці гіркі сторінки вітчизняної історії назавжди закарбувалися у вдячній пам'яті нинішніх поколінь університетської спільноти, українців, для чого, на моє переконання, всім нам слід докласти ще чимало зусиль. В усякому разі, необхідно вже найближчим часом підготувати серйозну дослідницьку працю на рівні монографії чи дисертації, де всебічно, у щонайменших деталях розкрити трагічні долі усіх без винятку наших університетських попередників тієї лиховісної пори.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Голуб А. Не можна каятись в тому, чого не робив... / А. Голуб, В. Ченцов // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Дніпропетровськ: Монолит, 1999. – С. 92-96.
2. Голуб А. Хресний шлях педагога / А. Голуб // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. Дніпропетровськ: Монолит. – С. 422-429.
3. Дзержинский Ф. Э. – председатель ВЧК – ОГПУ. – М., 1977.
4. Завадовський І. І. (Некролог) / І. І. Завадовський // За більшовицькі педагогічні кадри. – 1932. – № 22. – 1 трав.
5. Іваненко В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі / В. Іваненко. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2003.
6. Історія Дніпропетровського національного університету / ред. кол.: М.В. Поляков (голова) та ін. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008.
7. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Дніпропетровська область / ред-кол.: Є.І. Бородін (голова) та ін. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. – 1248 с.
8. Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті / ред. кол.: В.В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995.
9. Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті роки): бібліографічний покажчик. – Житомир: Полісся, 2007.
10. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область: У 2 кн. / наук. ред. В.В. Іваненко. – Дніпропетровськ: Монолит, 2009. – Кн. 1. – 880 с.; 2008. – Кн. 2. – 1118 с.
11. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939) / Н. Р. Романець. – Кривий Ріг, 2014.
12. Савчук В. С. «Навмисно не сказав про роль партії...» / В. С. Савчук // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – С. 471-478.
13. Світленко С. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві / С. Світленко. – Дніпропетровськ: Ліра, 2015.
14. Сталин И. В. Политический отчет ЦК к XVI съезду ВКП (б), 27 июня 1930 г. / И. В. Сталин. – Соч., Т.12.
15. Терещенко Р. К. Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ: Монолит, 2002.
16. Тронько П. Т. Наш священний обов'язок / П. Т. Тронько // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2.
17. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль, 2000.

REFERENCES

1. Golub, A., & Chentsov, V. (1999). Ne mozhna kaiatys v tomu, choho ne robyv... [You can hardly blame yourself for what you have not done ...]. *Revived Memory: The Book of Essays*. Dnipropetrovsk: Monolith [in Ukrainian].
2. Golub, A. Khresnyi shliakh pedahoha [The Path of the Teacher]. *Revived Memory: The Book of Essays*. Dnipropetrovsk: Monolith [in Ukrainian].
3. *Dzerzhinskij F. Je. – predsedatel' VChK – OGPU* [Dzerzhinskij F. E. – Chairman of the Cheka – OGPU]. (1977). Moscow [in Russian].
4. Zavadovskiy, I.I. (1932). Nekroloh [Nekrologue]. *For Bolshevik Pedagogical Staff*, 22, May 1 [in Ukrainian].
5. Ivanenko, V. (2003). *Bil i zvytiaha: XXstolittia v ukrainskomu vymiri* [Pain and Victory: XX Century in Ukrainian Dimension]. Dnipropetrovsk: ART PRESS [in Ukrainian].
6. Poliakov, M.V. (Ed.). (2008). *Istoriia Dnipropetrovskoho natsionalnogo universytetu* [History of Dnipropetrovsk National University]. (4th ed. rev.). Dnipropetrovsk: DNU [in Ukrainian].
7. Borodin, E.I. (Ed.). (2008). *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini. Dnipropetrovska oblast* [National Book of Memory of Victims of Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. Dnipropetrovsk Region]. Dnipropetrovsk: Art Press [in Ukrainian].
8. Ivanenko, V.V. (Ed.) (1995). *Povernennia iz nebuttia: Dokumenty i materialy pro zherty stalinskoho svavillia u Dnipropetrovskomu universyteti* [Return from Non-Existence: Documents and Materials on the Victims of Stalin's Tyranny in Dnipropetrovsk University]. Dnipropetrovsk: Beam [in Ukrainian].
9. *Politychni represii v Ukraini (1917–1980-ti roky): bibliografichnyi pokazhchik* [Political Repressions in Ukraine (1917-1980s): bibliographical index]. (2007). Zhytomyr: Polissya [in Ukrainian].
10. Ivanenko, V.V. (Ed.). (2008; 2009). *Reabilitovani istoriieiu. Dnipropetrovska oblast: U 2 kn.* [Rehabilitated by History. Dnepropetrovsk Region: 2 books]. (Vols. 1-2). Dnipropetrovsk: Monolith [in Ukrainian].
11. Romanets, N.R. (2014). *Represyivna polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli (1925–1939)* [The Repressive Policy of Soviet Power in Ukrainian Village (1925-1939)]. Krivoy Roh [in Ukrainian].
12. Savchuk, V.S. «Navmysno ne skazav pro rol partii...» [«I did not intentionally say about the role of the party ... »]. *Revived Memory: The Book of Essays* [in Ukrainian].

13. Svitlenko, S. (2015). *Dmytro Yavornytskyi: vchenyi ta pedahoh v ukrainskomu intelektualnomu spivtovarystvi [Dmytro Yavornytsky: Scientist and Teacher in the Ukrainian Intellectual Community]*. Dnipropetrovsk: Lira [in Ukrainian].
14. Stalin, I.V. (1930). *Polytycheskyi otchet TsK k XVI sezd VKP (b), 27 yunia 1930 h. [Political Report of the Central Committee to the XVI Congress of the CPSU (b), June 27, 1930]*. (Vol. 12) [in Russian].
15. Tereschenko, R.K., Ivanenko, V.V., & Prokopenko, L.L. (2002). *Mynule z hirkym prysmakom: represii v istorychnii retrospektyvi radianskoho suspilstva [Past with Bitter Taste: Repressions in the Historical Retrospective of the Soviet Society]*. Dnipropetrovsk: Monolith [in Ukrainian].
16. Tronko, P.T. (1995). *Nash sviashchennyi oboviazok [Our Sacred Duty]*. From the Archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB, ½ [in Ukrainian].
17. Chentsov, V.V. (2000). *Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti roky [Political Repressions in Soviet Ukraine in the 20-s]*. Ternopil [in Ukrainian].

Іваненко Валентин Васильович

Доктор історичних наук, професор
Університет митної справи та фінансів
49000, м. Дніпро, вул. Володимира Вернадського, 2/4

Ivanenko Valentyn

Doctor of Historical Sciences, Professor
University of Customs and Finance
2/4, Volodimira Vernadskogo str., Starobelsk, 49000, Ukraine

Email: ivanenko_dnu@i.ua ORCID: 0000-0002-4731-6702

Цитування: Іваненко В. В. Дніпропетровський університет під пресом сталінщини 1930-х років / В. В. Іваненко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 8-16.

Citation: Ivanenko, V.V. (2018). Dnipropetrovskyi universytet pid presom stalinschyny 1930-kh rokiv [Dnipropetrovsk University under the Pressure of Stalinism of the 1930s]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(10)*, 8-16.

Стаття надійшла / Article arrived: 01.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 03.10.2018